

УДК 340 (091)+378 (091)

Людмила Міхневич,

кандидат юридичних наук,

доцент ДВНЗ «Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана»

ЮРИДИЧНЕ ВІДДІЛЕННЯ КИЇВСЬКИХ ВИЩИХ ЖІНОЧИХ КУРСІВ (1907—1920 рр.): ВИТОКИ, ДОСВІД, ЗДОБУТКИ

Розкрито процес підготовки жінок-юристів на юридичному відділенні Київських вищих жіночих курсів (1907—1920 рр.). З'ясовано особливості структури відділення, навчальних планів та програм, викладання, професорсько-викладацький склад, умови вступу та випуску, склад курсисток.

Ключові слова: юридична освіта, вища жіноча освіта, юридичне відділення, навчальні програми, система навчання.

Сучасна історіографія жіночої освіти досить репрезентативна, хоча досвід діяльності жіночих шкіл, що діяли на українських територіях Російської імперії та давали вищу юридичну освіту, досі спеціально не вивчався. Серед історико-правових досліджень, які дотичні до означеної тематики, можна назвати кілька праць. Насамперед це стаття К. А. Губар, присвячена виключно юридичному відділенню Київських жіночих курсів [1], проте вона залишає поле для подальших досліджень та праці О. В. Нестерцової-Собакар, яка, досліджуючи рівноправ'я жінок, приділила увагу боротьбі жінок за право здобувати юридичну освіту й займатися юридичною практикою [2—3].

Тому метою цієї публікації є розкриття досвіду діяльності юридичного відділення Київських вищих жіночих курсів та його впливу на становлення вітчизняної юридичної освіти, з'ясування особливостей навчального процесу, професорсько-викладацького складу та складу курсисток.

Передусім зазначимо, що юридична освіта в Російській імперії ще в XIX ст. набула великого поширення. Престижність професії юриста була зумовлена тим, що основним роботодавцем випускників виступала держава. Такі кадри були затребувані в різних ланках державної служби, зокрема і в державному апараті. Але, незважаючи на досить велику популярність та бурхливий

розвиток юридичної освіти, здобувати її могли тільки чоловіки. Хоча, зауважимо, що перші жінки з юридичною освітою з'явилися в Росії ще в кінці XIX ст., щоправда, здобули цю освіту вони в європейських університетах.

Лише на початку XX ст. жінкам офіційно дозволили вивчати юриспруденцію в університетах Російської імперії на правах вільних слухачок. Перший же самостійний юридичний факультет для російських жінок відкрився в 1906 р. на Бестужевських жіночих курсах у Санкт-Петербурзі [4, с. 85]. Згодом такі ж факультети стали діяти на жіночих курсах у деяких інших містах та були засновані окремі приватні жіночі юридичні школи.

На теренах України самостійних жіночих закладів юридичного спрямування не було. Натомість українки скористалися правом вивчати юриспруденцію в університетах, відтак на юридичних факультетах університетів Києва, Харкова та Одеси з'явилися вільні слухачки. Перше ж окреме юридичне відділення для жінок було відкрите в складі Харківських приватних жіночих курсів Н. І. Невіанд у листопаді 1906 р. Щоправда, цей заклад проіснував всього три роки, тож серйозних здобутків не мав, а відтак залишив ледь помітний слід в історії юридичної освіти регіону. Інші спроби заснувати громадські чи приватні жіночі юридичні школи на теренах України успіху не мали. Тож пов-

ноцінну вищу юридичну освіту (за межами університетів) українки могли здобути на юридичних відділеннях Київських (з 1907 р.) та Одеських (з 1908 р.) вищих жіночих курсів університетського типу.

Зауважимо, що здобута вища юридична освіта не давала дівчатам жодних гарантій успішного працевлаштування. Насправді про будь-яке практичне застосування спеціальних юридичних знань жінок не могло бути й мови — шлях до професійної діяльності для них у Російській імперії був закритим. І хоча жінки не мали права бути адвокатами, нотаріусами, суддями, а відшукати іншу гідну роботу за спеціальністю було досить складно, все ж юридична освіта серед дівчат користувалося популярністю.

Зокрема досить серйозно було поставлене вивчення права на юридичному відділенні Київських вищих жіночих курсів. Навчальний план відділення був розроблений за зразком навчального плану юридичного факультету університету Св. Володимира і при будь-якій зміні останнього коригувався. Від університетського він відрізнявся тільки повнотою змісту та більшою кількістю годин, які відводилися на лекції та практичні заняття. Ця різниця була зумовлена слабшою, порівняно зі студентами університету, попередньою підготовкою курсисток [5, с. 7]. Зокрема, щоб подолати цю різницю, слухачки юридичного відділення вивчали латинську мову [6, арк. 3].

Як і студентам юридичного факультету університету Св. Володимира курсисткам читали енциклопедію права; історію російського права; порівняльну історію права; історію філософії права; політичну економію; статистику; державне право; церковне право; поліцейське право; фінансове право; міжнародне право; римське право, цивільне право та судочинство, торгове право та торгове судочинство; кримінальне право та кримінальне судочинство. Обов'язковим предметом для всіх слухачок православного віросповідання було богослів'я. Також перелік пропонованих до вивчення юридичних дисциплін був доповнений державним правом західноєвропейських держав (курс, який не читався студентам-юристам університету) та була збіль-

шена кількість годин для вивчення римського і торгового права [6, арк. 3].

Водночас на курсах пропонувалася ширша від університетської спеціалізація через запровадження низки необов'язкових спеціальних предметів. На юридичному відділенні це були порівняльна історія права, історія, психологія, філософія, логіка, іноземні мови (французька, англійська, німецька, італійська) та ін. Родзинкою Київських вищих жіночих курсів було його економіко-комерційне відділення, яке діяло у складі юридичного відділення. Слухачки-економістки прирівнювалися до вихованок-юристок, адже вони вивчали спеціальні курси економіко-комерційних наук не замість, а додатково до юридичних [6, арк. 3]. Тож курсистки з такою паралельною правовою та економічно-комерційною спеціалізацією могли розраховувати на застосування своїх професійних знань у різних адміністративних, промислових та торговельних закладах, що збільшувало їх шанси на успішне працевлаштування.

Аналіз навчальних планів юридичного та економіко-комерційного відділень курсів дає підстави говорити про досить ґрунтовне навчання курсисток [7]. Так, для слухачок обох відділень обов'язковими для вивчення були базові юридичні (енциклопедія права; історія руського права; історія російського державного права; російське державне право; державне право західноєвропейських держав; цивільне право та цивільний процес; адміністративне право; фінансове право; торгове право; міжнародне право) та економічні (політична економія та статистика) дисципліни. Водночас перелік обов'язкових предметів для юристок містив також латинську мову; історію римського права; загальну та спеціальну частини системи римського права; історію філософії права; церковне право; кримінальне право та кримінальний процес. Ці ж дисципліни могли вивчати й слухачки економіко-комерційного відділення. Хоча для них вони були «рекомендовані», однак дівчата, які планували отримати випускне свідоцтво курсів, зобов'язані були вивчати й ці дисципліни. Також обов'язковими для економісток були: комерційний обрахунок, загальна та спеціальна бухгалтерія, господарська географія зі статистикою, то-

варознавство, історія торгівлі, російська, німецька, французька комерційна кореспонденція, банкова та торговельна політика, хімія [7, с. 3—4].

Високого рівня досягло вивчення іноземних мов. Так, юристки впродовж двох років за власним вибором мали опанувати одну із нових мов (французьку, англійську чи німецьку). Інші дві мови рекомендувалися як необов'язкові. Натомість слухачки економіко-комерційного відділення за цей же час мали вивчити дві мови (французьку та німецьку), а англійська та італійська були для них необов'язковими [7, с. 3—4].

Слухачками відділення могли стати дівчата, які досягли 17-річного віку, мали атестат або свідоцтво про закінчення курсу жіночої гімназії або рівноправного з нею жіночого навчального закладу. Окрім цього, абітурієнтки повинні були надати свідоцтво про благонадійність та письмовий дозвіл батьків або опікунів, якщо дівчині не виповнився 21 рік [8, с. 404]. Особи, які не відповідали встановленим вимогам, могли бути зараховані лише вільними слухачками, але кожного разу з особливого дозволу попечителя Київського навчального округу.

Строк навчання був чотирирічним, а навчальний рік мав два семестри. На відділенні діяла предметна система навчання. Слухачки самостійно обирали дисципліни, які бажали вивчати, але ті, які планували одержати диплом, мали дотримуватись певної послідовності проходження предметів. Основними формами навчальних занять на курсах традиційно були лекції та практичні заняття. Щоправда, останнім тут приділяли особливу увагу, адже їх проводили з усіх предметів щонайменше один раз на тиждень. Окрім цього, теоретичні знання курсистки закріплювали, працюючи в навчально-допоміжних установах. Зокрема діяв юридичний семінарій, де юристки проводили роботу наукового характеру. Хоча участь у ньому не була обов'язковою, а пропускна здатність становила всього 24 особи, однак багато слухачок виявили бажання там працювати. Тож довелося встановити тригодинний щоденний графік роботи юридичного семінарію [9, арк. 3]. Натомість для практичних занять економісток був організований мурей товарознавства.

Залучали слухачок й до наукової діяльності, вони готували та захищали письмові наукові роботи. Є відомості й про організацію наукового гуртка з вивчення суспільних наук. У жовтні 1918 р. Рада професорів курсів затвердила його статут [10, с. 200]. Однак, скоріш за все, розгорнути масштабну діяльність його засновникам не вдалося, відтак й отримати результати цієї праці.

Перевірку знань здійснювали під час курсових та випускних іспитів. Зауважимо, що програми цих іспитів були аналогічні програмам юридичного факультету університету Св. Володимира [11, с. 23]. По закінченню Вищих жіночих курсів слухачки отримували випускне свідоцтво або свідоцтво про закінчення вищих жіночих курсів. Власницями першого свідоцтва курсистки юридичного відділення ставали тоді, коли мали залік восьми семестрів. Для цього їм потрібно було прослухати всі навчальні предмети відділення та витримати курсові іспити з: 1) енциклопедії права; 2) історії філософії права; 3) історії руського права; 4) історії римського права; 5) російського державного права; 6) державного права західноєвропейських держав; 7) церковного права; 8) політичної економії та 9) статистики. Між тим, щоб здобути випускне свідоцтво економіко-комерційного відділення, окрім заліку восьми семестрів, необхідно було додатково прослухати необов'язкові для відділення курси: історію філософії права; історію руського права (другу частину); церковне право; римське право; кримінальне право та кримінальний процес. Натомість свідоцтво про закінчення Вищих жіночих курсів видавали лише тим курсисткам, які отримали залік восьми семестрів і витримали іспити з усіх обов'язкових предметів відповідного відділення [7, с. 6]. Саме таке свідоцтво давало право випускниці складати іспити в університетській юридичній комісії, а з 1916 р. — в державній юридичній комісії при курсах.

Зауважимо, що не лише навчальні плани та система навчання, але й рівень викладання на курсах за якістю не поступались університетським, адже професорсько-викладацький склад був представлений здебільшого професорами та викладачами університету Св. Володи-

мира, а спеціальні дисципліни економіко-комерційного відділення читали професори Київського комерційного інституту. Серед правників були як маститі вчені, так і молоді перспективні науковці. Перший список юристів у 1907 р. був більш ніж переконаливий (10 професорів і 1 приват-доцент). Тут розпочали працювати 4 ординарні професори: О. О. Ейхельман (міжнародне право); В. А. Удінцев (торгове право та судочинство); М. Н. Цитович (поліцейське право); С. А. Єгіазаров (російське державне право); 6 екстраординарних професорів: А. К. Мітюков (історія римського права); П. П. Соколов (церковне право); М. М. Ясинський (історія руського права); Г. В. Демченко (енциклопедія права, згодом — кримінальне право); М. П. Яснопольський (фінансове право); М. М. Катков (система римського права) та приват-доцент О. О. Жилін (енциклопедія права; історія філософії права) [12, арк. 2]. Згодом до них долучилися професори І. О. Базанов, П. М. Богаєвський, А. Г. Кристер, М. І. Мітіліно, М. М. Паше-Озерський, В. І. Синайський, П. П. Соколов, Є. В. Спекторський та ін. Всього ж відомо 25 прізвищ правників, які в різний час працювали на курсах.

Високим рівнем організації навчального процесу та підбору викладацького складу юридичного відділення потрібно завдячувати насамперед його керівництву. Першим деканом відділення став професор В. А. Удінцев (1907—1909), а далі цю посаду обіймали професори Г. В. Демченко (1909—1918) та М. М. Ясинський (1919—1920).

На юридичному відділенні також працювали: відомий філософ О. І. Гіляров (1856—1938), професори-економісти О. Д. Білімович (1876—1963), К. Г. Воблий (1876—1947), Р. М. Орженецький (1863—1923); професор-богослов П. Я. Светлов (1861—1945). Професор І. А. Лециус та приват-доцент В. П. Клінгер викладали латину; професор П. М. Ардашев — історію торгівлі; приват-доценти Г. І. Якубаніс та С. А. Ананьїн — психологію та ін.

Висококваліфікований професорсько-викладацький склад і університетські за змістом навчальні програми забезпечили якісну освіту на юридичному відділенні курсів. Вочевидь, саме тому воно корис-

тувалося популярністю серед абітурієнтів і це при тому, що свідоцтво про його закінчення не надавало його власниці ніяких прав на професію юриста.

Між тим, дані про чисельність курсисток відділення говорять, що воно не було малолюдним. Оскільки вступ на курси відбувався двічі на рік, контингент його слухачок навіть впродовж окремого навчального року кілька разів змінювався. На ці зміни впливав і певний «відсів» слухачок, який був спричинений, спочатку, здебільшого суб'єктивними причинами чи матеріальними проблемами курсисток, а згодом — нестабільною політичною та економічною ситуацією у Києві. Перша світова війна, евакуація та реевакуація курсів, революційні події 1917 р., перманентна зміна політичних режимів впродовж 1917—1920 рр. порушували стабільність навчального процесу.

Втім точно відомо, що список курсисток юридичного відділення вже в перший, 1907 р. навчання складався з 138 прізвищ, 49 дівчат стали студентками відділення у 1908 р. [13, арк. 2—3; 14, арк. 1—2]. За архівними даними вдалося встановити й більш точні дані про кількість курсисток за 1910—1920 рр. Так, у 1910 р. слухачок юридичного відділення всього було 229, на економіко-комерційному відділенні навчалися — 25; у 1911 р. — 228 та 20; у 1912 р. — 237 та 32; у 1913 р. — 326 та 75; у 1914 р. — 434 та 106; у 1915 р. — 415 та 105; в 1916 р. — 194 та 72; в 1917 р. — 563 та 149; у 1918 р. — 1114 та 189; у 1919 р. — 872 та 100; у 1920 р. — 1046 та 128 відповідно [15, арк. 11; 16, арк. 1]. Якщо проаналізувати ці відомості, можна говорити про значне коливання загальної кількості слухачок відділення, їх мінімум складав 194 особи в 1916 р., а максимум — 1114 осіб у 1918 р. Таке значне зростання кількості бажаючих вивчати юридичні науки пояснюється, перш за все, відродженням освітніх процесів часів Української держави гетьмана П. Скоропадського та допуском юристок до професійної діяльності. Так, ще постановою Тимчасового уряду від 1 червня 1917 р. жінки отримали право бути присяжними повіреними (адвокатами) та присяжними стряпчими (адвокатами в комерційних судах) [17].

Трохи інакшою була ситуація на економіко-комерційному відділенні. Мінімальна кількість його студенток складала 20 осіб у 1911 р., а максимум — 189 був зафіксований 1 січня 1918 р. Значно меншу кількість студенток-економісток порівняно зі слухачками юридичного відділення, ймовірно, можна пояснити не лише переобтяженням навчального плану відділення, але й успішною діяльністю Київського комерційного інституту, де дівчата могли навчатися нарівні з чоловіками і отримувати досить солідну економіко-комерційну освіту. Так, у 1906 р. перший набір його слухачів становив 325 осіб, 180 із яких були жінки, тобто більше 55% [18, с. 36], а в 1913 р. — із 3942 студентів жінок була 391 особа, щоправда, це становило лише 10% від загальної кількості студентів-економістів [19, с. 7].

Проте навіть в останні місяці роботи Київських вищих жіночих курсів, за даними, які були надані на вимогу радянської влади, станом на 25 січня 1920 р., на юридичному відділенні рахувалося 1046 осіб, а на економіко-комерційному — 128, які розподілялися по курсах таким чином: I курс — 71 юристка та 10 економісток; II курс — 391 та 38; III курс — 350 та 31; IV курс — 234 та 49 відповідно [16, арк. 1]. Однак зауважимо, що це здебільшого статистичні дані канцелярії курсів, фактичну ж присутність дівчат на заняттях встановити складно, адже такий контроль не вівся. Та й політичні потрясіння та бойові дії заважали не лише навчальному процесу і здійсненню обліку слухачок, а іноді ставили під загрозу саме існування закладу. Втім маємо дані, що ще в березні 1920 р. продовжували навчання, тобто безпосередньо відвідували заняття 214 дівчат (198 юристок і 16 економісток) [20, арк. 2]. Тобто курси не припиняли діяльність навіть під час бомбардування Києва взимку 1920 р.

Але ситуація погіршувалася. Якщо в 1919 р. викладацький склад курсів налічував 111 осіб (49 професорів, 26 викладачів, 36 асистентів), то з черговим приходом у Київ радянської влади в 1920 р. лише професорський контингент зменшився на 22 особи. Тож багато ка-

федр стали вакантними. Щоб якось продовжувати викладання, запрошували нових викладачів або відкладали читання окремих дисциплін. Втім, штат юридичного відділення залишився порівняно укомплектованим, тут працювали 16 професорів та 5 викладачів. Вакантною була лише кафедра поліцейського права [20, арк. 1].

А вже 24 березня 1920 р. за розпорядженням комісара вищих навчальних закладів юридичне відділення курсів було оголошено закритим. Натомість економіко-комерційне відділення ще кілька місяців формально продовжувало діяти і лише з його ліквідацією згасла історія Київських вищих жіночих курсів [20, арк. 2].

Висновки. *Юридичне відділення мало порівняно коротку історію діяльності, втім відіграло помітну роль в суспільному житті міста та регіону. Хоча серед його випускниць важко віднайти відомих юристів, адже аж до 1917 р. існувала законодавча заборона професійної діяльності жінок у сфері юриспруденції, історія зберегла кілька прізвищ видатних слухачок курсів. Так, на юридичному відділенні навчалися О. Є. Судовицкова-Косач (письменниця, відома під псевдонімом Грицько Григоренко), Ц. Л. Мансурова (народна артистка СРСР), А. А. Горенко (відома поетеса А. А. Ахматова) та ін. [1, с. 324]. Працювати на відділенні асистенткою з кримінального права та кримінального судочинства у 1916 р. стала його випускниця Софія Лібіна. Тут здобували освіту доньки відомих київських юристів, зокрема Анна Жиліна, Любов Добра (Барац) та ін. Зважаючи на те, що кількість київських студенток-юристок з року в рік збільшувалася, а в окремі роки сягала понад тисячу осіб, то очевидно, що сотні українських дівчат отримали якісну юридичну освіту. І нехай вони не завжди могли реалізувати себе професійно, здобуті ними знання впливали на формування їх політико-правових поглядів і громадської свідомості, а відтак сприяли піднесенню рівня правової освіти та формуванню інтелектуальної еліти краю.*

ПРИМІТКИ

1. Губар К. А. З історії правничої освіти в Україні : юридичне відділення Київських Вищих жіночих курсів / К. А. Губар // Часопис Київського університету права. — 2011. — № 3. — С. 320—325.
2. Нестерцова-Собакар О. Розвиток державно-правового стану юридичної освіти жінок та юридичної практики в Україні / О. В. Нестерцова-Собакар // Право України. — 2003. — № 6. — С. 129—132.
3. Нестерцова-Собакар О. В. Правове становище жінки на українських землях у складі Російської імперії у другій половині XIX — на початку XX ст. : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Олександра Володимирівна Нестерцова-Собакар : Харківський нац. ун-т внутр. справ. — Х., 2009. — 216 с.
4. Скрипилев Е. А. О юридическом образовании в дореволюционной России (XVIII — начало XX вв.) / Е. А. Скрипилев // Государство и право. — 2000. — № 9. — С. 81—89.
5. Краткий обзор истории и современного состояния Высших женских курсов в г. Киеве. — К. : Тип. Т. Г. Мейнандера, 1913. — 32 с.
6. Объяснительная записка от 6 марта 1912 г. // Державний архів м. Києва (далі — ДАК). — Ф. 244. — Оп. 17. — Спр.71. — Арк. 1—4.
7. Учебные планы юридического и экономико-коммерческого отделений Высших женских курсов в г. Киеве. — К. : Тип. Т. Г. Мейнандера, 1912. — 6 с.
8. Воротинцев Н. И. Полный сборник правил приема и программ высших, средних и низших общеобразовательных, специальных и профессиональных учебных заведений России, мужских и женских, правительственных и частных / Н. И. Воротинцев — СПб., 1909. — 534 с.
9. ДАК. — Ф. 244. — Оп. 17. — Спр. 473. — Арк. 3.
10. Кобченко К. А. «Жіночий університет Святої Ольги» : історія Київських вищих жіночих курсів : монографія / К. А. Кобченко. — К. : МП «Леся», 2007. — 271 с.
11. Обзорение преподавания на 1912—1913 учебный год (юридическое и экономико-коммерческое отделения высших женских курсов в г. Киеве). — К. : Тип. Т. Г. Мейнандера, 1912. — 33 с.
12. Список профессоров за 1907 г. // ДАК. — Фонд 244. — Оп. 17. — Спр. 87. — Арк. 2.
13. Список слушательниц юридического отделения Киевских высших женских курсов в Киеве, год поступления 1907 // ДАК. — Ф. 244. — Оп. 1. — Ч. 1. — Спр. 257. — Арк. 2—3.
14. Список слушательниц юридического отделения Киевских высших женских курсов в Киеве, год поступления 1908 // ДАК. — Ф. 244. — Оп. 1. — Ч. 1. — Спр. 259. — Арк. 1—2.
15. Статистические сведения о слушательницах Киевских высших женских курсов // ДАК — Ф. 244. — Оп. 17. — Спр. 57. — Арк. 11.
16. Обзор работы курсов за 1919—1920 г. и статистические сведения о количестве слушательниц по факультетам // ДАК. — Ф. 244. — Оп. 17. — Спр. 581. — Арк. 1—2.
17. Постановление Временного правительства от 1/VI/1917 // Собрание узаконений Временного правительства. — № 132. — Ст. 706.
18. Міхневич Л. В. Розвиток юридичної науки і освіти в Київському комерційному інституті — Київському інституті народного господарства (1906—1930 рр.) / Л.В. Міхневич. — К. : КНЕУ, 2011. — 286 с.
19. Киевский коммерческий институт. — К. : Изд. ин-та, 1913. — 32 с.
20. Докладная записка о положении Киевских высших женских курсов от 17 мая 1920 г. // ДАК. — Ф. 244. — Оп. 17. — Спр. 609-а. — Арк. 1—5.

Михневич Людмила. Юридическое отделение Киевских высших женских курсов (1907—1920 гг.): истоки, опыт, достижения.

Раскрыт процесс подготовки женщин-юристов на юридическом отделении Киевских высших женских курсов (1907—1920 гг.). Выявлены особенности структуры отделения, учебных планов и программ, преподавания, профессорско-преподавательский состав, условия поступления и выпуска, состав курсисток.

Ключевые слова: юридическое образование, высшее женское образование, юридическое отделение, учебные программы, система обучения.

Mikhnevich Lyudmila. The Law Department of the Kiev higher courses for women (1907—1920): origins, experience and achievements.

The process of the preparation of women-lawyers at the Law Department of the Kiev higher courses for women (1907—1920.) has been described. The features of structure of the department, curricula and programs, process of teaching, Teaching Staff, conditions for entry and graduation, the composition of students have been researched.

Key words: legal education, women's higher education, the Law Department, training programs, training system.